קדמוניות

רבעון לעתיקות ארץ־ישראל וארצות המקרא
שנה כ • חוברת 1-2 (77-78) • תשמ"ז/1987

העורך: אפרים שטרן
חברי המערכת: דוד אוסישקין, אברהם איתן, מגן ברושי, יורם צפריר
סגנון: ראובן אשל
מתווה: אברהם פלדות
מרכז המערכת: יוסף אבירם

תוכן־העניינים

1 **דבר העורך** – אפרים שטרן
2 **מחקר אזורי בתל יקנעם וסביבתו** – אמנון בן־תור, מרים אבישר, רוחמה בונפיל, אנבל זרזצקי ויובל פורטוגלי

תגליות בארץ
18 **נחל עישרון – אתר ניאוליתי בדרום הנגב** – א' נייג'ל גורינג־מוריס ואבי גופר
22 **שולחן לחם הפנים וחזית בית־המקדש על מטבעות מלחמת בר־כוכבא** – דן בר"ג
26 **החפירות במואה בשנים 1981-1985** – רודולף כהן
32 **כנסיותיה של הרודיון** – אהוד נצר, רבקה בירגר ואיילה פלד

תגליות בארצות המקרא
45 **אנשי פא חר – בוני קברות הפרעונים** – רפאל ונטורה

תגובות והערות
57 **על: רם גופנא, שמחה לב־ידון ונילי ליפשיץ, "מסיכת־אבן נשכחת מא־ראם שבארץ בנימין"** – גבריאל ברקאי, תמר נוי
58 **לזיהוי מקומו של מקדש עגל הזהב** – צבי אילן ודניאל רייזל

ספרים
59 **ישראל פינקלשטיין, הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים** – אהרון קמפינסקי; **ג' שור, תולדות צפת** – אברהם דוד; **נתקבלו במערכת** – מגן ברושי

ידיעות
62 **בחברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה** – יוסף אבירם

תמונת השער: תל יקנעם; תצלום־אוויר

השער האחורי: מואה; מראה כללי; בפינה למעלה – קערות נבטיות מעוטרות

©
PRINTED IN ISRAEL
כל הזכויות שמורות לחברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה
סודר והודפס במפעלי דפוס בן־צבי, ירושלים

כנסיותיה של הרודיון

אהוד נצר, רבקה בירגר ואיילה פלר

הרודיון, השוכנת כ־5 ק"מ מדרום־מזרח לבית־לחם, נושאת את שמו של הורדוס, המלך הבנאי, ואין תימה אפוא, שהיא אחד האתרים המפוארים ביותר שבנה. במקום הוקם מבלול ענקי, שבו שולבו ארמון, מונומנט, מבצר, בירת מחוז ואחוזת הקבר של המלך. המפעל כלל בניין עגול יוצא דופן בראש הר מלאכותי, ולמרגלותיו חלק־הארי של המבלול: הרודיון התחתית. בחפירות שערך האב קורבו מטעם בית־הספר הפראנסיסקאני בפסגת ההר בשנים 1962-1967 נחשפו, בין שאר השרידים – בעיקר מימי הורדוס – גם שרידים מעטים מן התקופה הביזאנטית, ובינהם קאפלה. הקאפלה נבנתה אל תוך הריסות המבנה מימי הורדוס: קירה הדרומי וקירה המערבי הם מימי הורדוס. אורכה של הקאפלה כ־7.8 מ' ורוחבה כ־3.4 מ'. בקצה המזרחי מצוי אפסיס, שהיה שקוע בקיר המזרחי. קוטרו 2.6 מ'. לעומת זאת לא נמצאו שרידים של רצפת־פסיפס או חלקים אחרים האופייניים לכנסיות ביזאנטיות. דומה, שקאפלה זו שימשה קבוצה של נזירים, שקבעה את מקום מושבה ב"לוע" ההר העגול.

לאחר גילוי השרידים הביזאנטיים בראש ההר לא הפתיעה חשיפתם של שרידים נוספים מן התקופה הביזאנטית גם בין חורבותיה של הרודיון התחתית. ההפתעה היתה הן בריבי

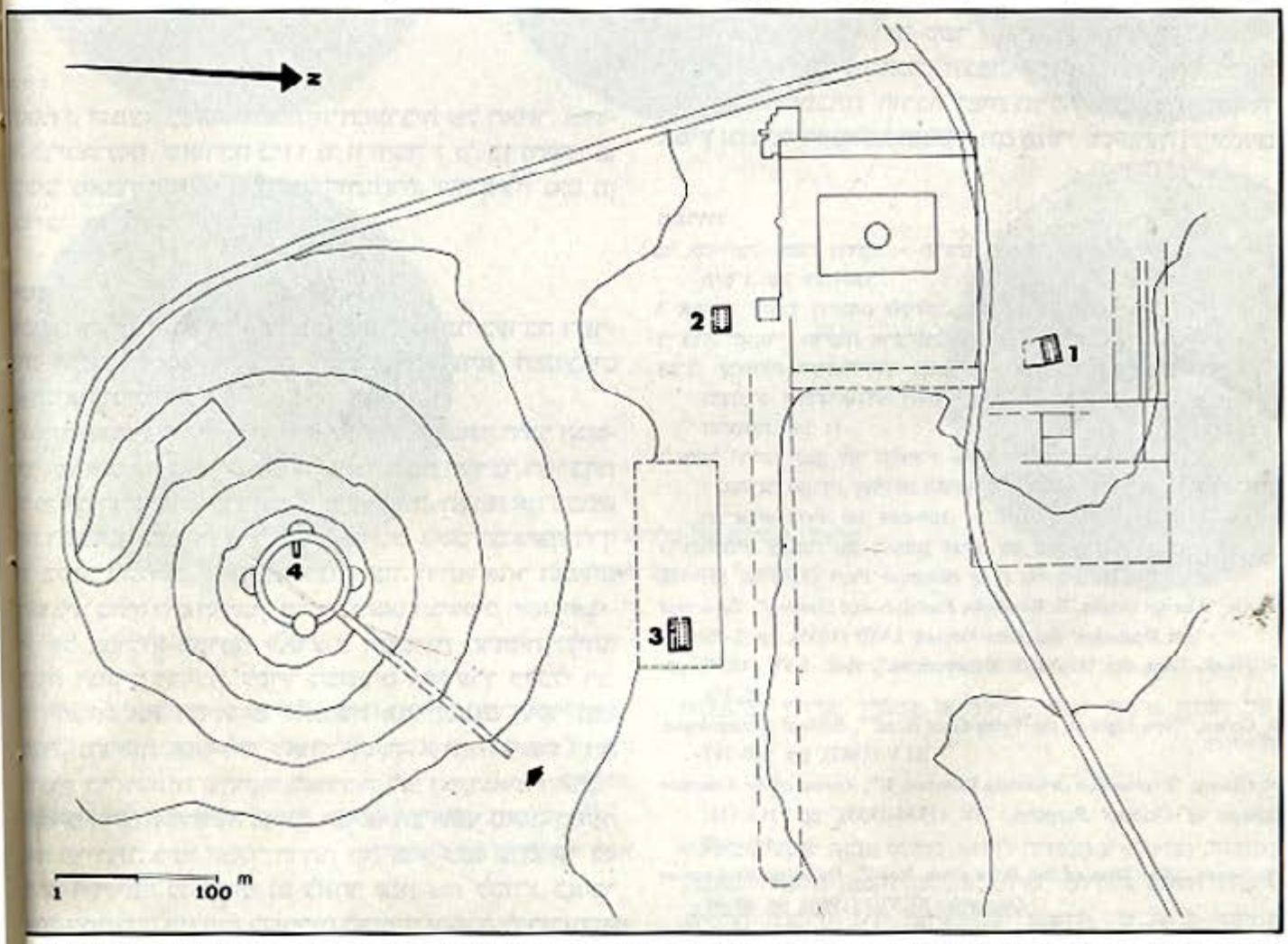

הרודיון; מיקום הכנסיות 1. הכנסייה הצפונית 2. הכנסייה המרכזית 3. הכנסייה המזרחית 4. הקאפלה שנבנתה על־גבי ארמון־המבצר מ

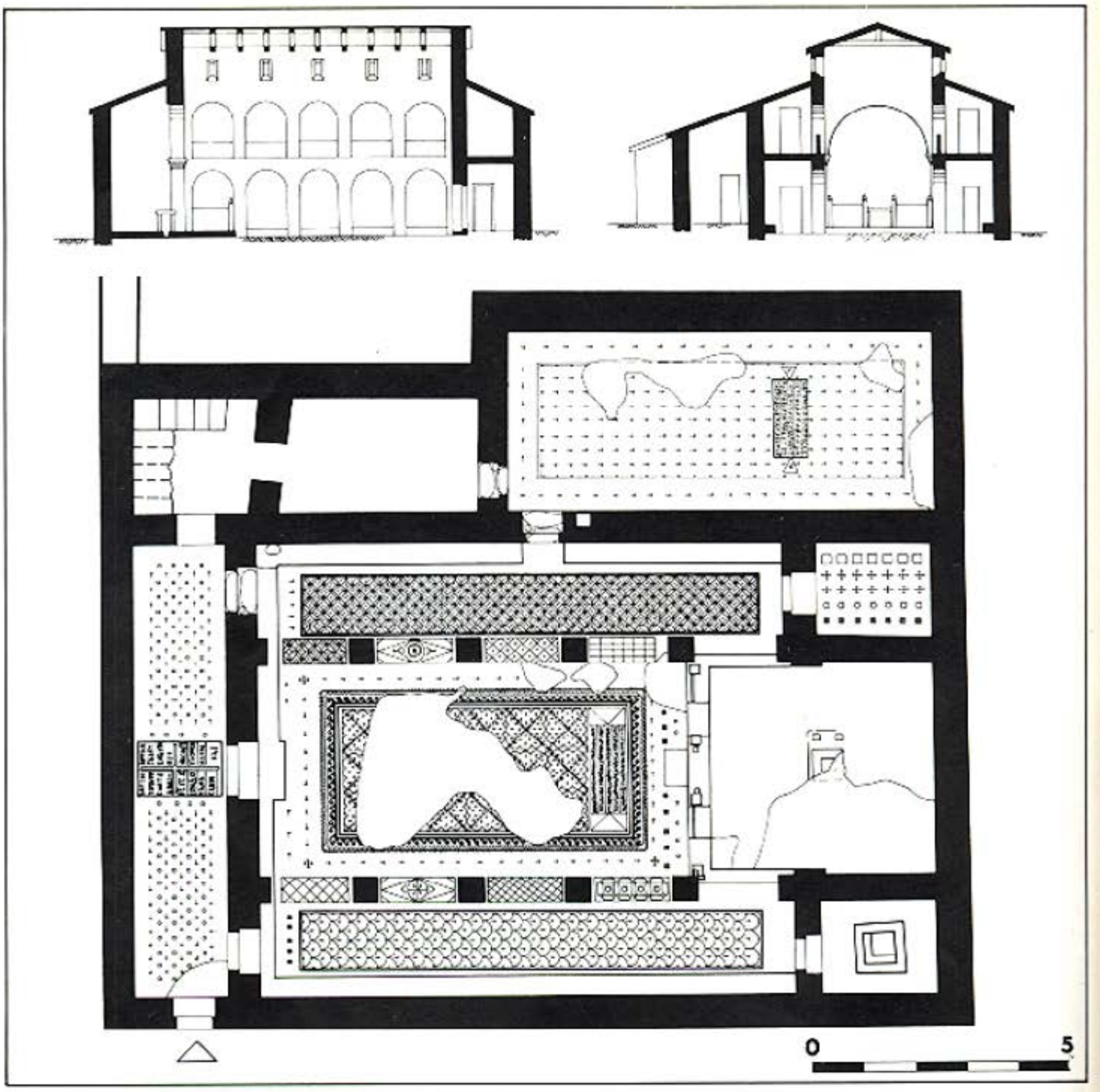

הרודיון; הכנסייה הצפונית; תכנית וחתכים

השרידים הן בפיזורם הרב ברחבי האתר. גולת־הכותרת של הממצא מן התקופה הביזאנטית היתה חשיפתן של שלוש כנסיות מטיפוס הבאסיליקה.*

חורבותיה של הרודיון התחתית, המשתרעים על פני כ־150 דונאם, שימשו בסיס להתיישבותם של תושבים חדשים בתקופה הביזאנטית, לאחר שהאתר היה נטוש במשך כארבע מאות שנה. לעתים פינו המתיישבים החדשים את ההריסות והתיישבו בתוכן, תוך ניצול מירבי של כל קיר, חדר או בריכה, ולעתים הקימו בניינים חדשים, בחלקם על־גבי ההריסות ובחלקם בצדן, על־פי־רוב אגב שימוש באבנים שנלקחו מן ההריסות.

ואלו הכנסיות שנחשפו בהרודיון התחתית על־פי סדר גילוין:

(א) הכנסייה הצפונית, שנחשפה בשנים 1973 ו־1978; (ב) הכנסייה המזרחית, שנחשפה בשנים 1979-1980; (ג) הכנסייה המרכזית, שנחשפה בשנים 1981-1983.

* הכנסיות נחשפו בשנים 1973-1983 במסגרת חפירות מטעם המרכז לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בראשותו של אהוד נצר ובשיתוף קצין המטה לארכיאולוגיה במפקדת יהודה ושומרון והחברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה. עם צוות החופרים של הכנסיות נמנו רבקה בירנר, רחל בר־נתן, אגון לס ודויד סטייסי. המרירות נעשו בידי אהוד נצר. התצלומים הם מעשי ידיו של ואב רדובן. ברצוננו להודות ללאה דיסגני, אשר פענחה את הכתובות וחקרה אותן, ולעינת בהן, ששרטטה את התכניות.

לשלוש הכנסיות כמה תכונות משותפות: שלושתן נבנו בגודל בינוני; שלושתן נבנו כמתכונת של באסיליקה; שלושתן היו מעוטרות ברצפות־פסיפס; בשלושתן יש חדרים ועירים – חדרי פאסטופוריה – משני צדי הבימה, אחד מזה ואחד מזה; ובשלושתן משולב כאפטיסטריום: בשתי כנסיות שולב הבאפ־טיסטריום בחדר שמדרום לבימה, ואילו בכנסייה השלישית שולב הבאפטיסטריום בחדר דמוי־קאפלה שבסמוך לאולם הכנסייה מדרום.

הרודיון; מבט למזרח אל הכנסייה הצפונית

א. הכנסייה הצפונית

הכנסייה נמצאת מצפון לכביש בית־לחם־תקוע, על־גבי שרי־דים מתקופת הורדוס. אורכו של אולם הכנסייה מבפנים 10.4 מ' ורוחבו 8.5 מ'. אורכו של אולם־התווך יחד עם הבימה היה 13.1 מ'. הבימה (פְּרֶסְבִּיטֶרִיוּם) מלבנית. במקום האפסיס שבמר־בית הכנסיות יש חדר מלבני, הפתוח כלפי אולם הכנסייה, משני צדדיו של חדר זה יש חדרים קטנים, אחד מזה ואחר מזה. באולם הכנסייה עצמו ניצב ספסל בנוי ליד הקירות. פרט לקיר המזרחי, תופעה שאיננה רגילה בכנסיות מן התקופה הביזאנ־

הרודיון; מבט כללי מדרום־מערב אל הכנסייה הצפונית

הרודיון; הכתובת שבאולם המרכזי של הכנסייה הצפונית

טית. בין הסיטראות לאולם־התווך נמצאו טורים של אומנות ריבועיות – ארבע בכל צד. האומנות היו ללא בסיסים מעוצ-בים, ודומה, שלא היו להן כותרות. האומנות נשאו קשתות של אבן, כפי שמעידים עיי־המפולת.

האולם, כמו יתר חדרי הכנסייה, היה מרוצף ברצפת־פסיפס, שנשתמרה ברובה. הרצפה היתה מחולקת למרבדים: מרבד מרכזי לאורך אולם־התווך, מרבדים נוספים לאורך כל סיטרה ומרבדים קטנים במירווחים שבין האומנות. המרבדים היו מעוט-רים בדגמים גיאומטריים פשוטים, כל מרבד בעיטור שונה. בקצהו המזרחי של המרבד הגדול נמצאה כתובת־הקדשה יוונית בת 5 שורות, שהיתה נתונה בטאבולה אנסאטה. וזה תרגום הכתובת:

אדון (ישו) המשיח ומיכאל הקדוש, קבל את התרומה של עבדיך בני יוּלְסֵס, האחים סַפְּרִיקָה וחניאל ובני ביתם, ושל צֶלַח וילדיו ושל אברהם וילדיו ושל זָנָה ושל נוֹנָה וזנה בת נונה.

גם הבימה היתה מרוצפת בפסיפס, כפי שמעידים סימני התשתית של אבני הפסיפס. במרכז הבימה נמצאה עדות לקיו-מו של שולחן המזבח: טביעות שתיים מארבע רגליו. מתחת לשולחן המזבח, ברצפת הבימה, נמצא שקע מלבני, שבו היתה מונחת, כפי הנראה, תיבת ריליקוואריום. את הבימה הקיף סורג, אלא שנעלם כולו. בחזית הבימה, בצד צפון, נמצאה עדות לקיומו של אַמְבּוֹ, שבוטל עוד בימי השימוש בכנסייה.

מדרום לבימה יש חדר קטן, שאורכו 2.2 מ' ורוחבו 1.9 מ'. במרכזו נמצאה בריכה ריבועית קטנה, שהיתה שקועה בחלקה ברצפת־הפסיפס הלבנה של החצר. אורך צלעותיה כ־60 ס"מ. בריכה זו, שהיתה בנויה ומכוסה בטיח, היתה מן־הסתם אגן־טבילה, והחדר עצמו בוודאי היה באפטיסטריום. מצפון לבימה היה חדר בגודל דומה, שהיה אף הוא מרוצף בפסיפס, אשר כלל שורות־שורות של פרחים ושל דגמים עיטוריים אחרים. שימושו של חדר זה איננו מחוור; אולי לפנינו פְּרוֹתֵיזִיס, כלומר, חדר אשר שימש לאיסוף מנחות ולהכנת הלחם והיין לטקס.

הכניסה אל אולם הכנסייה היתה מתוך הנארתקס שממערב, דרך שלוש כניסות: אחת מול אולם־התווך ושתיים מול הסיטראות. הנארתקס היה צר: רוחבו 1.8 מ'; אורכו, לעומת זה, היה ברוחב האולם. הכניסה אל הנארתקס היתה מדרום – ולא ממערב, כמקובל – מצד חצר שעדיין לא נחפרה. רצפת הנארתקס מכוסה כולה בפסיפס, הכולל שורות של פרחים ושל ריבועים לסירוגין. במרכז הנארתקס, מול הכניסה המרכזית, נחשפה כתובת־הקדשה יוונית, שתרגומה:

זה השער לאדוני צדיקים יבואו בו; אדון (ישו) המשיח זכור את עבדך חניאל ואת ספריקה.

הקטע הראשון לקוח מתוך ס' תהילים קיח: סג, פסוק שצוטט תכופות בתקופה זו בארץ־ישראל ובסוריה. יש מקום להניח, כי בחלק השני של הכתובת נזכרת ספריקה אחרת, כפי הנראה אשתו של חניאל, ולא אחותו שבכתובת הראשונה. הכתובת מעוצבת בצורה בלתי־שיגרתית, המזכירה שער שבו משולב צלב לכל גובהו. הצלב מחלק את ה"שער" לארבעה ספינים. חלקה הראשון של הכתובת מופיע בשני הספינים העליונים, ואילו חלקה השני – בספינים התחתונים.

לאולם הכנסייה ולנארתקס נסמכו מצפון שלושה חדרים. החדר הגדול שבהם נחשף בצד המזרחי. אורכו 7.6 מ' ורוחבו 3.5 מ'. החדר היה מרוצף בפסיפס, אשר כלל טורי פרחים. במרכז החדר נחשפה כתובת־הקדשה יוונית, אף היא בת 5 שורות. גם היא נתונה בטאבולה אנסאטה. וזה תרגומה:

מיכאל הקדוש, קבל את התרומה של עבדך חניאל ושל בני משפחתו ספריקה וממס, אמן.

הרוריון: הכתובת בחדר המזרחי שמצפון לאולם הכנסייה הצפונית: מבט למזרח

בכתובת זו כבר נוסף אל חניאל ואל ספריקה גם בנם: ממס. ייתכן, שחדר זה, שהכניסה אליו היתה מאולם הכנסייה במי־שרין, שימש בקאפלה. הקיר המזרחי של החדר הרוס ברובו, ולכן אין אפשרות לקבוע אם היתה משולבת בו גומחה אם לאו.

הקטן שבשלושת החדרים הוא החדר המערבי. נמצא בו גרם־מדרגות שהוליך אל הקומה העליונה. הכניסה לחדר זה היתה מתוך הנארתקס. מכל־מקום, בחפירות נמצאה מפולת של אבני־פסיפס, יחד עם הטיט שעליו הונחו, ודבר זה מעיד בבירור על קיום קומה עליונה, הן מעל לנארתקס הן מעל לסיטראות. קומה זו מן־הסתם היתה בצורת עזרות, שנפתחו אל החלל העליון של אולם־התווך. הקומה העליונה היתה מרוצפת באבני־פסיפס לבנות וגסות למדי. מחדר המדרגות אפשר היה להיכנס אל החדר השלישי, הנמצא בין חדר המדרגות ל"קאפלה". החדר השלישי וה"קאפלה" היו מרוצפים ברצפת־פסיפס לבנה, ששולבו בה אבנים אדומות ושחורות בפיזור דליל וללא שום דגם.

דגמי הפסיפסים שנתגלו בכנסייה הצפונית היו שביחים

הרוריון: הפסיפס שבאולם המרכזי של הכנסייה הצפונית

הרוריון: הנארתקס של הכנסייה הצפונית; מבט לדרום

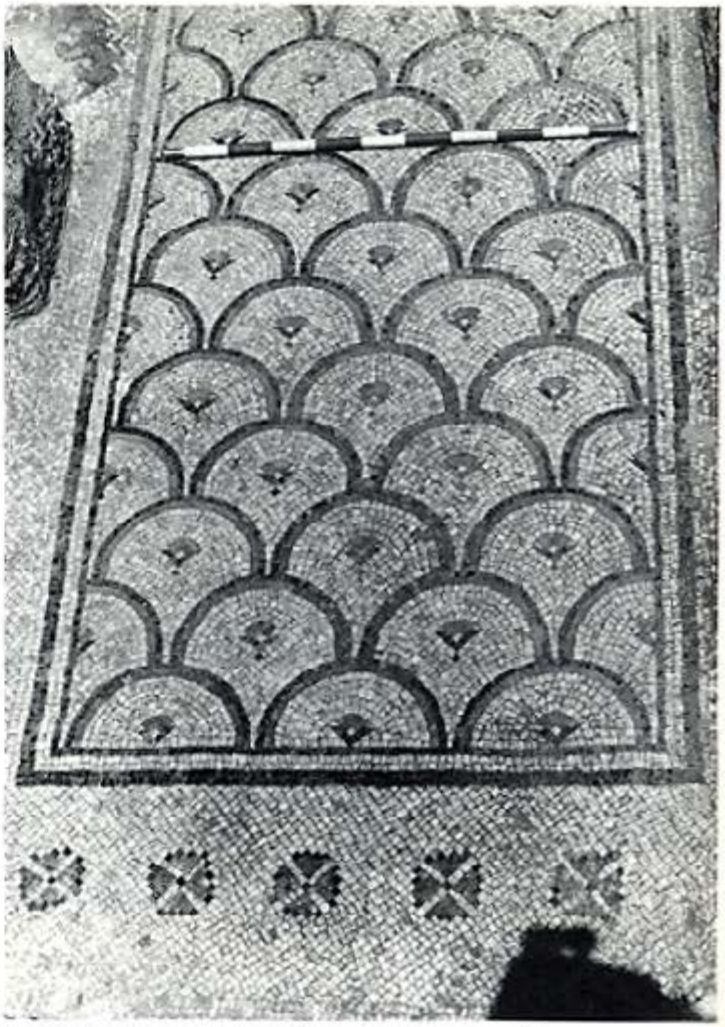

הרודיון; פרט של פסיפס בסיטרה הדרומית של הכנסייה הצפונית; מבט למזרח

ברצפות־הפסיפס של התקופה הביזאנטית. דגם המרבד של אולם־התווך היה נפוץ במשך כל התקופה, ואפשר למצוא כמותו בבתי־הכנסת של אשתמוע וחורבת סוסיה, בכנסייה הראשונה בביתניה (המאות הד'-הה' לסה"נ), בכנסייה בסוחמה (שנת 555 לסה"נ), בכנסיית פטרוס ופאולוס בגרש (אחרי שנת 533 לסה"נ) ובכנסיית מנס הקדוש בריחאב שבעבר־הירדן המזרחי (שנת 634 לסה"נ).

עניין רב מעוררות שלוש הכתובות אשר נחשפו בכנסייה, הקשורות ללא ספק זו בזו, שכן בכולן מופיעים שמות אותה משפחת התורמים. כל השמות היו מקומיים, בעיקר שמיים. מקורו של השם יוליוס בשם הרומי יוליוס, אך יש לו סיומת מקומית מיוחדת. השם ספריקה מופיע בעיקר במצרים ובסוריה. חניאל ואברהם הם שמות תנ"כיים. השם זנה נדיר; זו צורת הנקבה של השם זנוס, המופיע בדרום ובנגב. השם נונה נפוץ במיוחד בארץ־ישראל, אך גם בסוריה ובמצרים. אף השמות ממס וצלח הם שמות שמיים נפוצים באיזור.

דומה, שכל התורמים היו בני משפחה אחת. טעו ויקה וחניאל היו אח ואחות. ספריקה אחרת היא אשת חניאל; השם החוזר מרמז אולי על קירבת משפחה.

מבחינה אפיגראפית מתאימות הכתובות לשלהי המאה הה' לסה"נ או למחצית הראשונה של המאה הו'. בחדר שמצפון לאולם הכנסייה נמצאה, כאמור, כתובת שבה נזכר גם שם

הרודיון; ריכוז של רעפים בחדר המזרחי שמצפון לאולם הכנסייה הצפונית

ילדם של חניאל ואשתו, ועובדה זו אולי מרמזת, כי החדר – או לפחות רצפתו – נוסף לכנסייה זמן־מה לאחר בנייתה.

ב. הכנסייה המזרחית

כנסייה זו נבנתה על־גבי שריד של מבנה גדול שמצפון להר, מן־הסתם אגף של הארמון המרכזי בהרודיון רבתי. אחדים מקירות־היסוד של המבנה המקורי שימשו גם את הכנסייה.

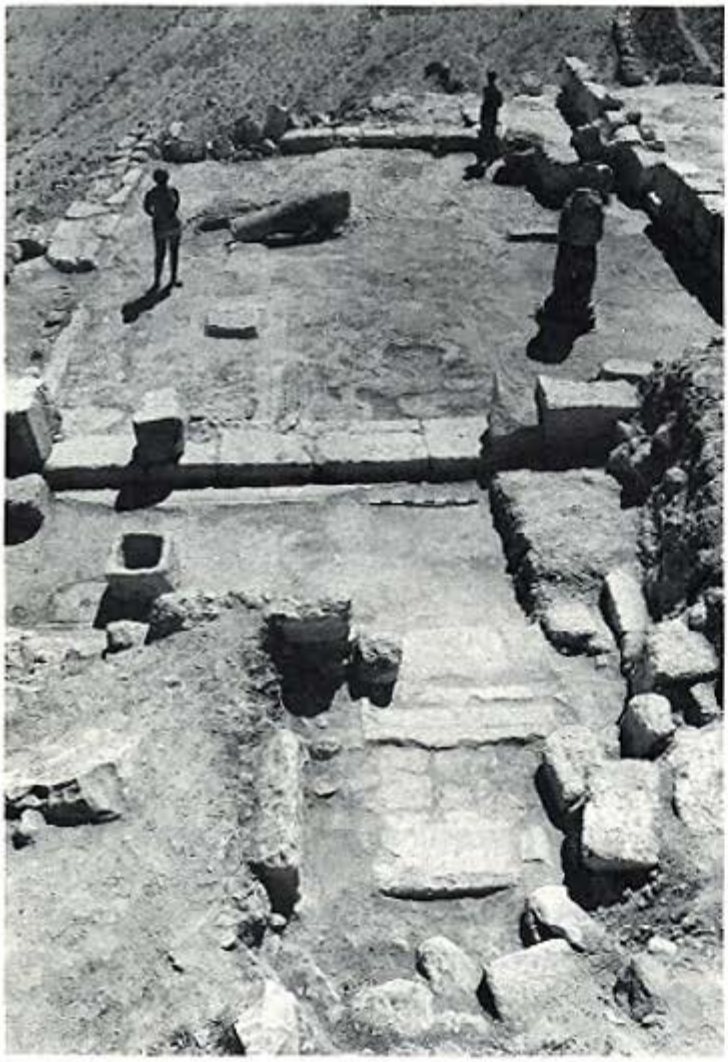

הרודיון; הכנסייה המזרחית; מבט כללי למזרח

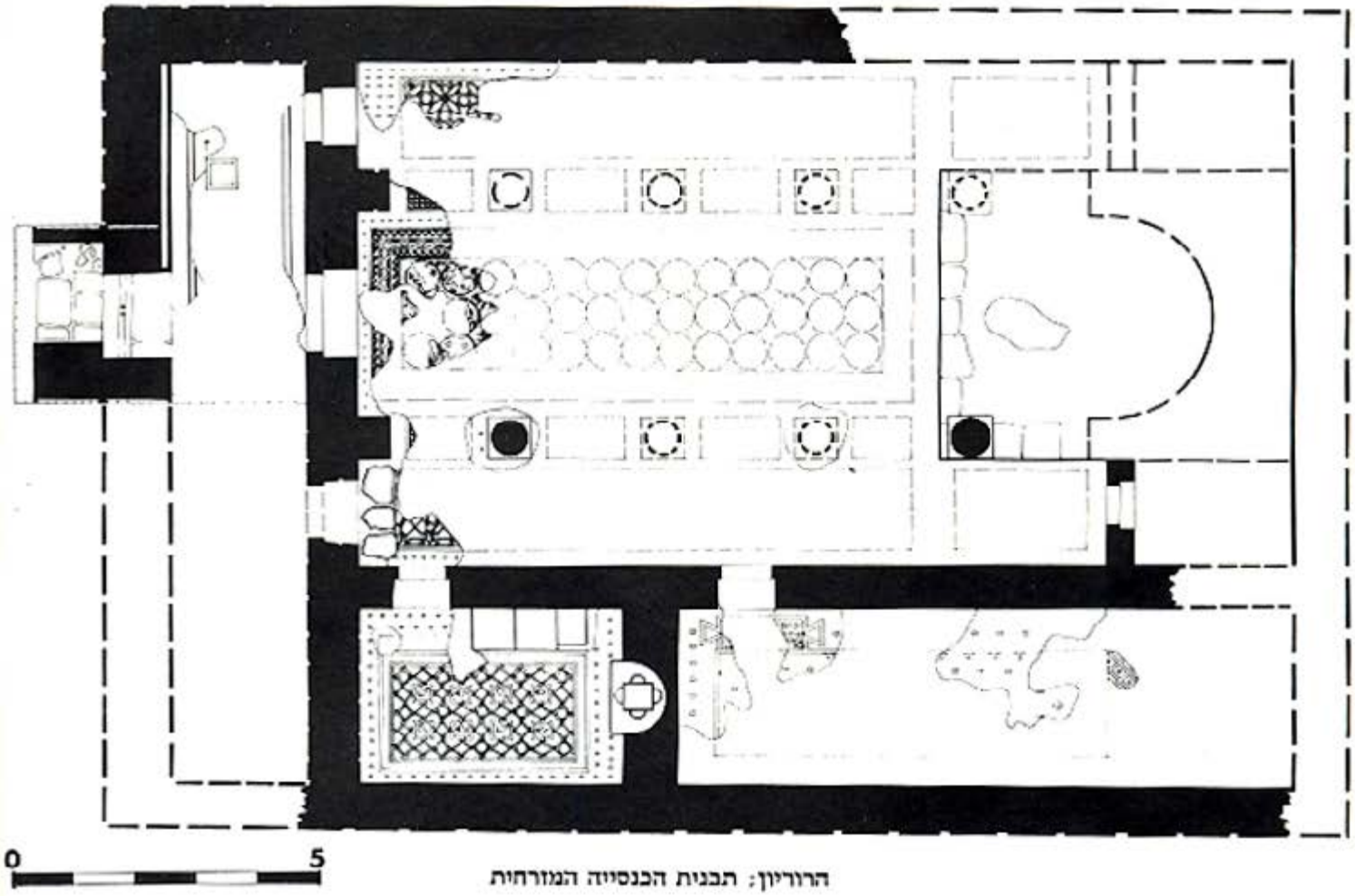

הרוריון: תבנית הכנסייה המזרחית

אורכו של אולם הכנסייה מבפנים 12.3 מ' ורוחבו 8.3 מ'. אורכו של אולם־התווך יחד עם האפסיס שבקצה הבמה היה כ־14 מ'. גם בכנסייה זו היו מן־הסתם חדרים קטנים משני צדי הבימה, כמו בכנסייה הצפונית, אלא שנשתמר רק החדר אשר מדרום לאפסיס, ואף הוא רק באופן חלקי.

בין הסיטראות לאולם־התווך הפרידו טורי עמודים. העמודים ניצבו על בסיסים, שהיו מעוברים עיבור גס. העמודים שנשתמרו היו מונוליתיים. בחפירות לא נמצאו שום שרידים מן הכותרות שהיו, כפי הנראה, מעל לעמודים.

אולם הכנסייה היה מעוטר, כמו שאר חדרי הכנסייה, ברצפות־פסיפס, שנהרסו בחלקן הגדול, פרט לפסיפס שבחלק המערבי. גם בכנסייה זו עיטרו מרבדים את אולם־התווך, את הסיטראות ואת המירווחים שבין העמודים. ייתכן, כי בכל סיטרה היה יותר ממרבד אחד. המרבד המרכזי של אולם־התווך כולל שלושה טורי מדאליונים של שריגי־גפן – העשויים אשכולות־ענבים, עלים וקנוקנות – ובתוכם חיות וציפורים. בשורה הראשונה שבצד מערב ניתן להבחין בטווס הפונה לעבר המדאליון המרכזי, שנשתמר בו קטע של עלה־אקאנתוס. הטווס עצמו הושחת – אולי כתוצאה מפעולה איקונוקלאסטית – ותוקן בצורה של עלה. בשורה השנייה מצד מערב נשתמר אריה כמעט בשלימותו. לידו, במדאליון המרכזי, שרד חלקו העליון של ראש נשר. בשורה השלישית נשתמר רק חלקו התחתון של רגלי ציפור. המרבדים האחרים שבאולם הכנסייה עוטרו בתשליבים גיאומטריים עשירים ומגוונים. תופעה יוצאת דופן היא זו של סימון תשתית הפסיפס בצבעי אדום, צהוב וירוק, דבר שנועד לסייע בידי אומני הפסיפס להניח את האבנים הנכונות. סימון זה מכונה "סינופיה".

בימת הכנסייה הרוסה ביותר, ובקושי יכולנו להבחין ביסוד האפסיס שבקצה. הכניסה אל אולם הכנסייה היתה מן הנארתקס, דרך שלושה פתחים. כמו בכנסייה הצפונית. אורכו של הנארתקס כרוחבו של אולם הכנסייה ורוחבו 2.5 מ'. בנארתקס, שנחפר רק בחלקו, נחשף פסיפס גס, שעוטר במסגרת פשוטה בצבע שחור ובפרחים. מדרום לאולם הכנסייה נחשפו שני חדרים. הכניסה לשניהם היתה מן הסיטרה הדרומית. אורכו של החדר המערבי 4.5 מ' ורוחבו 2.9 מ'. חדר זה שימש בתור באפטיסטריום. אגן־הטבילה הקטן שנמצא בו נבנה בתוך גומחה שבאמצע הקיר המזרחי. לאגן, שטויח בטיח, צורת צלב. רצפת החדר היתה מעוטרת בתשליב גיאומטרי בעיצוב שאיננו שיגרתי: שולבו בה 8 עלים בתוך ריבועים ודגמי רוזטות בתוך מעגלים. בצדו הצפוני של החדר, מתחת לרצפה, נחשף קבר, שהיה מכוסה בלוחות־אבן. הקבר היה שדוד לחלוטין.

החדר השני שימש אולי כקאפלה. הוא גדול מן הראשון, אך הוא הרוס בצדו המזרחי. אורכו 7.8 מ', לכל הפחות, ורוחבו 2.9 מ'. רצפת החדר היתה מעוטרת במסגרת שחורה. בתוך המסגרת ומחוצה לה הוכנסו שורות של פרחים ושל ריבועים. גם בחדר זה נעזרו האומנים בסימון צבעוני, הפעם בצורת קווים, בבואם להניח את הפסיפס. מול דלת הכניסה הוצמדה אל המסגרת כתובת יוונית בת ארבע שורות, שהיתה נתונה בטא-

הרודיון; שני החדרים הדרומיים של הכנסייה המזרחית; מבט למזרח

הרודיון; שרידי כתובת בחדר שמדרום לאולם הכנסייה המזרחית

הרודיון; הכנסייה המזרחית; פרט של מראליון ובו תיאור אריה

הרודיון; שרידי המרבד המרכזי בכנסייה המזרחית

בולה אנסאטה. הכתובת הרוסה ברובה, וניתן לקרוא בה רק מלים מספר. וזה תרגומו של החלק הקריא, תוך שחזור חלקי:

... לישועתם של התורמים ... אמן.

חלקה הראשון של הכתובת כלל, כפי הנראה, מידע על מי שהקים את הכנסייה או תרם לבניינה. ייתכן, כי בשורה האחרונה נכתב שמה של הכנסייה. מכל־מקום, צורת האותיות שונה לחלוטין מן האותיות שבכנסייה הצפונית, דבר המעיד, כפי הנראה, כי הכנסייה הוקמה בתאריך מאוחר יותר, וכי יש לייחסה למחצית השנייה של המאה הו' לסה"נ, ואולי לתחילת המאה הז'.

הרודיון: רצפת־פסיפס בחדר שמדרום לאולם המרכזי של הכנסייה המזרחית

גם בכנסייה המזרחית נמצאו אבני־פסיפס גסות שנפלו מל־מעלה, ערות לקיום קומה שנייה או יציע מעל לסיטראות ולנארתקס. חדר־המדרגות, לעומת זה, עדיין לא נתגלה.

רצפות־פסיפס כמו זו שנחשפה בכנסייה המזרחית בהרו־דיון – כלומר, דגם של מדאליונים משריגי־גפן ובהם בעלי־חיים וחפצים שונים – היו נפוצות בארץ־ישראל במאות הה־הו' לסה"נ. ראוי לציין את רצפות־הפסיפס בבתי־הכנסת של עזה (שנת 508/9 לסה"נ) ושל מעון (שנת 538 לסה"נ. בערך).

הרודיון: מראה כללי של הכנסייה המרכזית: מבט למערב

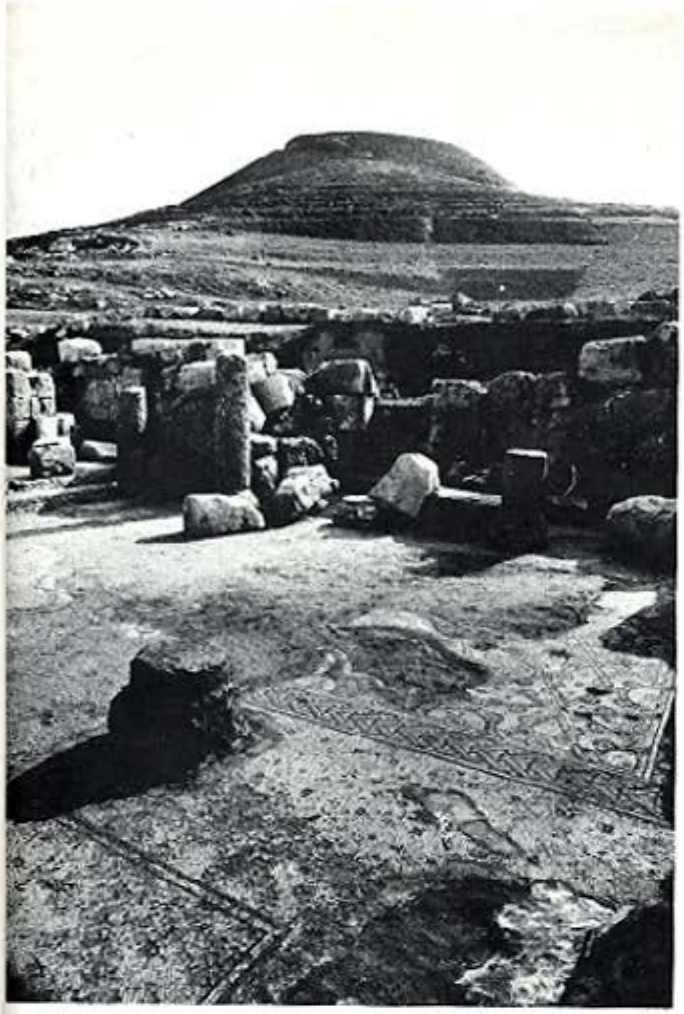

הרודיון: מראה כללי של הכנסייה המרכזית על רקע ההר

בכנסיות של חצור־אשדוד (שנת 512 לסה"נ), של שלאל (שנת 501/2 לסה"נ) ושל ח'ירבת אסידה, במנזר מארטיריוס שנחשף במעלה־האדומים, בכנסייה הארמנית ברח' הנביאים בירושלים ועוד. לרבות מן הרצפות האלו היה מבנה בעל ציר מרכזי, שחלקו הקדמי כלל אמפורה או עלה־אקאנתוס, ומשני צדדיו טווס. למבנה מסוג זה יש רמז ברור גם בכנסייה המזרחית בהרודיון.

ג. הכנסייה המרכזית

כנסייה זו נמצאת מדרום לבניין מונומנטאלי שבסמוך למבלולי הבריכה הנרחב, שהוא לבה של הרודיון התחתית. הכנסייה נבנתה על־גבי שרידים מתקופת הורדוס, ולשם בנייתה השתמשו הבנאים שנית באבניו של מונומנט מפואר, שמקומו עדיין לא נתגלה. לא מן הנמנע, כי המדובר במונומנט־הקבורה של הורדוס. בניגוד לשתי הכנסיות הראשונות קדם לכנסייה זו מבנה אחר מן התקופה הביזאנטית – אולי קאפלה ואולי חדר קבורה.

אורכו של אולם הכנסייה מבפנים 11.4 מ' ורוחבו 10.2 מ'. אורך אולם־התווך יחד עם האפסיס שבקצה הבימה היה 13.8 מ'. גם בכנסייה זו היו שני חדרים קטנים משני צדי האפסיס. בין הסיטראות לאולם־התווך ניצבו טורי עמודים, ארבעה מכל צד, שהיו מן־הסתם מונוליתיים. בסיסי העמודים עוצבו בצורה נסה,

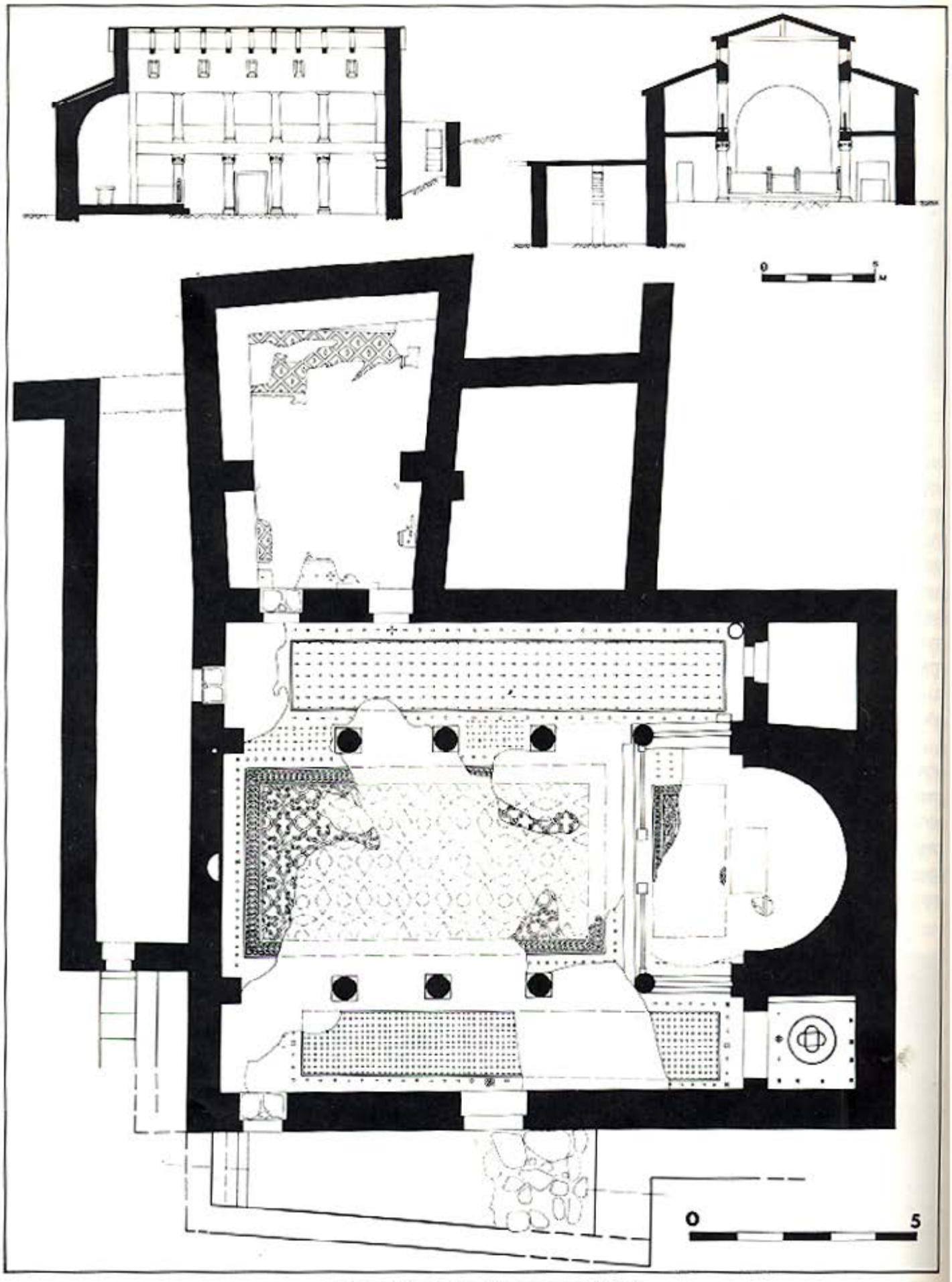

הרודיון; הכנסייה המרכזית; תכנית וחתכים

בחפירות נמצאו גם כמה מן הבותרות, שכל אחת מהן היתה מעוטרת בעיטור שונה.

אולם הכנסייה היה מכוסה כולו ברצפת־פסיפס, שנשתמרה ברובה. היא כוללת שלושה מרבדים: מרבד מרכזי באולם־התווך ומרבד נוסף לאורך כל סיטרה. המרבד המרכזי היה עשוי דגם גיאומטרי מורכב: תשליב של מעוינים ועיגולים. מרבדי הסיטראות היו מעוטרים בדגמים שונים. בניגוד לשתי הכנסיות האחרות אין מרבדים קטנים בין העמודים, ובמקומם יש שורות צפופות של דגמי רקע של פרחים וריבועים. שורות דומות, אך דלילות יותר, הקיפו גם את שלושת המרבדים.

הדגם שבמרבד המרכזי של אולם הכנסייה הוא, כאמור, תשליב מורכב, הדומה לזה שנמצא בכנסייה השנייה בביתניה (אחרי שנת 427 לסה"נ). בשל מיקומו המרכזי ואופיו הוא גם קרוב לפסיפסים של ח'ירבת אל־מפג'ר מן התקופה הערבית הקדומה. דגמי הסיטראות היו נפוצים בתקופה הביזאנטית, כמו, למשל, בכנסייה שבחורבת ברכות.

גם הבימה היתה מרוצפת בפסיפס, אלא שנשתמר ממנו רק חלק קטן. הפסיפס כלל דגמים של תשליב גיאומטרי. על קירות האפסיס ובעיי־המפולת נמצאו שרידים של פרסקו, ובו דגמים גיאומטריים, ואולי גם שריגי־גפן. דומה, שכל הכנסייה היתה מעוטרת בדרך דומה. במרכז הבימה נמצאה עדות למיקומו של שולחן המזבח. את הבימה הקיף סורג, שעמודיו המרכזיים שמשני צדי הכניסה היו, כפי הנראה, של שיש. בעוד שלוחו־תיו – לפחות הצדדיים – היו בנויים ומכוסים בטיח. בצדי הבימה שימשו עמודי הכנסייה כעמודי הסורג. מן הראוי לציין, כי באמצע הקיר המערבי של אולם הכנסייה, מול הבימה והאפסיס, נחשפה גומחה ועירה, שנחצבה בסלע הטבעי בגובה של כ־80 ס"מ מעל לרצפת האולם (וראה להלן).

הרודיון; מראה כללי של הכנסייה המרכזית; מבט למזרח

הרודיון; פתח סתום בצדה המערבי של הכנסייה המרכזית

גם בכנסייה המרכזית היה באפטיסטריום, אשר נצמד אל האפסיס מדרום. זהו חדר ריבועי, שאורך צלעותיו 2 מ'. במרכזו נחשף אגן־הטבילה, החצוב בצורת צלב בעל ארבעה קודקודים מעוגלים בתוך חוליה ענקית הדומה לחוליה של עמוד. קוטרו 1.1 מ' וגובהו 85 ס"מ. בקרקעיתו חצוב שקע ריבועי, ובדופנו חקוק צלב קטן. רצפת החדר שמסביב לאגן היתה מרוצפת בפסיפס, ששולבו בו דגמי פרחים ועיטורים גיאומטריים, ובינ־הם עיטור בדמות צלב בחזית האגן. הבאפטיסטריום לא היה סגור בדלת, אלא היה פתוח כמעט למלוא רוחבו אל הסיטרה הדרומית. מצפון לאפסיס היה עוד חדר קטן, שנהרס בלחקו. גם רצפתו היתה מכוסה בפסיפס, כנראה לכן. בכנסייה זו לא נמצאה שום כתובת, שלא כבכנסיות האחרות.

הכניסה הראשית אל אולם הכנסייה היתה מדרום, ולא ממערב. לכנסייה זו אין נארתקס. בחזית הכניסה יש תחום מרוצף – מעין מרפסת קדמית, אלא שהיתה, כפי הנראה, ללא גג. שלא כשתי הכנסיות האחרות, שנבנו בתנאים טופוגראפיים נוחים, נחצבה פינתה הדרומית־המערבית של כנסייה זו בסלע הטבעי. מכל־מקום, הגישה מצד מערב היתה קשה. מיקום

הרודיון; פרט של פסיפס בכנסייה המרכזית; מבט למזרח

הכניסה הראשית בצד דרום, בקטע שלא נחצב. קשור אולי גם בבור־מים גדול שבסמוך, שנבנה, כפי הנראה, עוד בימי הורדוס והיה בשימוש עד ימינו.

כניסה נוספת אל אולם הכנסייה נחשפה במערב, מול הסיטרה הצפונית. כניסה זו היתה ללא ספק משנית, ובמרוצת קיומה של הכנסייה אף נחסמה. ממערב תחם את האיזור פרוזדור, שרצפתו מעולם לא פולסה, אלא השתפעה מדרום לצפון, בהתאם לשיפוע הסלע הטבעי. ייתכן, שמעל לפרוזדור היתה קומה שנייה, שדרכה אפשר היה להיכנס אל עזרות העמודים שהיו מעל לסיטראות, או לפחות אל העזרה הצפונית. מכל־מקום, המצב הטופוגראפי איפשר כניסה אל העזרות גם ללא חדר־מדרגות. על קומה שנייה מעל לסיטראות, ואולי גם מעל לפרוזדור שממערב, מעידות גם כאן מפולות של אבני־פסיפס, לרבות הטיט שעליו הונחו.

נוסף על שני החדרים הקטנים שמשני צדי האפסיס היה עוד חדר אחד שהיה קשור במישרין אל אולם הכנסייה. חדר זה היה צמוד אל הסיטרה הצפונית ונסמך אל הפינה הצפונית־המערבית של האולם. חדר זה, שצורתו היתה דמוית־טראפז, היה קשור תחילה אל אולם הכנסייה בשני פתחים. אך במרוצת השנים נחסם אחד הפתחים. רצפת־הפסיפס של החדר היתה מעוטרת במרבדים, שכללו דגמי רשת. ברצפה זו נעשו תיקונים ושינויים רבים. במרוצת השנים גם נבנו ספסלים לאורך שניים מקירות החדר, על־גבי רצפת־הפסיפס. לספסלים נוספו משענות להנחת הראש או חלקו העליון של הגוף.

חלק גדול של הכנסייה נבנה, כאמור, מאבני מונומנט מימי הורדוס, שעמד מן־הסתם בסמוך. לאבנים רבות היה זיז בולט, ואחדות מהן אף היו מעוטרות. מאבנים אלו נבנו גם שני זוגות חדרים שנצמדו אל הכנסייה מצפון, ליד החדר בעל הספסלים. אך הכניסה אליהם היתה מחוץ לכנסייה. מלבד זה לא נמצאו עוד אבנים מסוג זה בכל שטחי־החפירה.

לכנסייה קדם מבנה אשר חפף, כפי הנראה, את השליש המערבי של אולם הכנסייה. למבנה זה יש לייחס פתח בקיר הדרומי, שספו נמצא כ־1.3 מ' מעל לרצפת הכנסייה. לימים נחסם הפתח. כן השתייך למבנה זה תא תת־קרקעי בצורת טראפז, שנתגלה מתחת לאולם־התווך. אין ספק, כי תקרתו של תא זה פורקה, וכי התא עצמו יצא מכלל שימוש עם בניית הכנסייה. ייתכן, כי בשלב קדום יותר של התקופה הביזאנטית היה במקום זה קבר.

סיכום

כנסיותיה של הרודיון התחתית קרובות מאוד זו אל זו. ריבוי כנסיות ביישוב אחד אמנם אינו דבר יוצא דופן, אך בכל־זאת מעורר ריכוז זה של כנסיות שאלות מספר. האם לפנינו עיירה או יישוב כפרי גדול? ואולי המדובר במנזר העומד בפני עצמו, כמו המנזרים במדבר יהודה? מכל־מקום, ידועים מנזרים שהיו בהם כנסיות מספר, כגון המנזרים של תיאודוסיוס ושל מארטיריוס שבמדבר יהודה. ושמא היה היישוב בהרודיון מעין מרכז, ששירת את המנזרים הסמוכים של מדבר יהודה? ומה היה

הרודיון: אגן־טבילה בכנסייה המרכזית

הקשר בין שלוש הכנסיות שחשפנו ובין המנזר שנתגלה על חורבות הארמון־המבצר שבראש ההר? לאחרונה הציע ג' זיאס לזהות את הרודיון מן התקופה הביזאנטית עם בית־החולים פְּרוֹדִיסִיָה שבנתה אבדוקיה על־פי ניקֵפוֹרוס קַלִיסְטוס (מקור מאוחר מן המאה הי"ד). במקור זה נאמר, שבית־החולים נועד לטיפול בארבע מאות חולי "המחלה הקדושה", והכוו-

הרודיון: כותרת מעוטרת מן הכנסייה המרכזית

נה – לדעת זיאס – למחלת הצרעת. התאריך המאוחר של מקור זה ואי־הוודאות בזיהוי פרודיסיה עם הרודיון מקשים עלינו לקבל את ההצעה הזאת. מכל־מקום, שלוש הכנסיות שנחשפו בהרודיון נושאות אופי של כנסייה כפרית, והן דומות בגודלן ובצורתן לכנסיות כפריות אחרות מן התקופה הביזאנ־טית שנתגלו בארץ־ישראל, בעבר־הירדן ובסורה, רבות מהן ביהודה ובנגב.

את כנסיות הרודיון מייחדות כמה תכונות. לכנסייה הצפו־נית אין אפסיס, ובמקומו יש חדר מלבני, הנפתח לכל רוחבו אל אולם הכנסייה. בארץ־ישראל זו תופעה נדירה למדי, אף שאפשר למוצאה לעתים בקאפלות, כמו, למשל, בגבעון וליד מושב מטע. בסוריה, לעומת זה, תופעה זו נפוצה יותר. באטלר סבור, כי הסיבה לתפוצתה הרבה של תופעה זו נעוצה בעובדה, שכנסייה נטולת אפסיס קלה יותר לבנייה.

אחת הנקודות המעניינות בהרודיון היא הימצאותו של אגן־טבילה בכל כנסייה, באשר יש ריכוז של כנסיות במקום אחר, על־פי־רוב משרת אגן־טבילה אחד את כל היישוב. עוד נקודה מעניינת היא מיקומו של אגן־הטבילה בכנסייה הצפונית ובכנ־סייה המרכזית: בחדר הסמוך אל האפסיס מדרום. אגב, תופעה זו מוכרת מן הכנסייה בבורסי, שבה הוכנס בשנת 585 לסה"נ אגן־טבילה אל החדר שמדרום לאפסיס. מקובל יותר מיקומו של אגן־הטבילה בכנסייה המזרחית: מדרום לאולם הכנסייה. מיקום דומה אפשר למצוא בכנסיית המנזר שבהר נבו, מקום שם נתגלה גם אגן־טבילה דומה מאוד לאגן שנחשף בכנסייה המרכזית בהרודיון. אגנים דומים העשויים מקשה אחת נתגלו בארץ־ישראל גם בתקוע, הסמוכה להרודיון, ובאמאוס.

בכנסייה הצפונית נחשפו ספסלים לאורך שלושה מקירותיו של אולם הכנסייה. ספסלים באולם הכנסייה אינם תופעה שכי־חה, ועד כה נתגלו רק דוגמאות ספורות, בעיקר בעבר־הירדן המזרחי. ספסלים סביב האולם כולו נתגלו בכנסיית המורא־טוריה בגרש, וספסל לאורך הקיר הצפוני נחשף בכנסייה בגרש שנבנתה על־גבי בית־כנסת. ספסל לאורך הקיר המערבי נתגלה בכנסיית עמוס וקלוסיס שבוז'ירבת מחייאו. מכל־מקום, עדיין לא נתברר אם בתקופה זו שימשו ספסלי־עץ בכנסיות.

בשלוש הכנסיות בהרודיון התחתית נמצאו חדרים מצפון לאולם הכנסייה או מדרום לו שהיו קשורים אליו. מן הבחינה הליטורגית היו חדרים אלה חלק בלתי־נפרד מן הכנסייה, ובדרך־כלל אף נבנו יחד עם הכנסייה או זמן קצר לאחר־מכן. חדרים אלה שימשו לעתים כקאפלות, לעתים כחדרי טבילה (באפטיסטריה), ולעתים אולי שימשו גם כפרותיזיס.

רק בשתיים משלוש הכנסיות שנדונו כאן היה נארתקס: בכנסייה הצפונית ובכנסייה המזרחית. בכנסייה המרכזית אין נארתקס, מן־הסתם בשל אילוצים טופוגראפיים, ולא בשל נימוקים ליטורגיים. הכניסה הראשית אל הכנסייה הצפונית ואל הכנסייה המרכזית היא מדרום, ואילו בכנסייה המזרחית הכניסה הראשית היא ממערב, כמקובל.

הדמיון הרב שבין התכניות של שלושת אולמות הכנסייה בהרודיון משתקף גם ברמיון הכללי שבין הפסיפסים. לשלוש־תם אותה המתכונת: מרבד מרכזי ובו דגם מרכזי בעל מסגרת מעוטרת באולם־התווך, מרבדים בעלי מסגרות פשוטות בסיט־ראות ומרבדים קטנים בין העמודים. את המרבדים המרכזיים מקיפות שורות של פרחים ודגמים גיאומטריים על רקע לבן. דמיון באופי הכללי של הפסיפסים אפשר למצוא גם בעיצוב הרצפות בחדרים הסמוכים לאולם. אך למרות הדמיון במראה הכללי ובקומפוזיציה יש הבדלים ברורים בטכניקת הביצוע ובבחירת הדגמים. בכנסייה הצפונית מבחר הצבעים מועט, הן באולם הכנסייה הן בנארתקס: ארבעה צבעים וגוונים. גודל האבנים על־פי־רוב אחיד, דבר המשווה לפסיפסים, ובעיקר לדגמים הגיאומטריים, אופי שטוח. בכנסייה המזרחית, לעומת זה, השימוש בצבעים עשיר ביותר: כשנים־עשר צבעים וגוונים. גודל האבנים שונה בחדרים השונים ובחלקיו השונים של הפסיפס שבאותו החדר. כתוצאה מכך הגיוון רב יותר, וכמוהו גם המשחק כין אור לצל. בכנסייה המרכזית יש כתשעה צבעים וגוונים, וגם בה יש הבדלים בין גודל האבנים באולם־התווך ובין גודלן בסיטראות, אף־כי במידה פחותה מאשר בכנסייה המזרחית.

לפי הנתונים הטכניים והסגנוניים ניתן להצביע על מקור שונה של עבודה, בין מבחינת בתי־המלאכה ובין מבחינת הזמן. עם זאת נעשה נסיון לשמור על אופיו האחיד של מכלול הפסי־פסים. את שריגי־הגפן בכנסייה המזרחית יש לייחס למאה הו' לסה"נ, ואולי אף למחצית השנייה של מאה זו. פסיפסי הכנסייה הצפונית, המצטיינים בפשטותם, הונחו, כפי הנראה, לפני אלה של הכנסייה המזרחית, ואולי ניתן לייחסם לשלהי המאה הה' לסה"נ או לתחילת המאה הו'. את הפסיפסים של הכנסייה המרכזית אנו נוטים לייחס לפרק־זמן מאוחר עוד יותר.

דומה, שאמות־המידה הטובות ביותר לתארוך הכנסיות הן רצפות־הפסיפס והכתובות שבהן. לפי אמות־מידה אלו ושיקו־לים כלליים – כגון ההשוואה בין תבניות הכנסיות – אכן נדמה כי הכנסיות נבנו בין שלהי המאה הה' לסה"נ ובין אמצע המאה הו' או אפילו סופה. אין אנו יכולים לקבוע זאת בבירור, אך דומה, שסדר הבנייה עשוי היה להיות כדלהלן: הכנסייה הצפו־נית נבנתה במחצית השנייה של המאה הה', ואולי בתחילת המאה הו'; הכנסייה המזרחית הוקמה במחצית השנייה של המאה הו'; האחרונה שנבנתה היתה, כפי הנראה, הכנסייה המרכזית, אף שייתכן, כאמור, שנבנתה בין הקמת הכנסייה הצפונית ובין בניית הכנסייה המזרחית. מכל־מקום, לאחר הקמת הכנסייה האחרונה שימשו שלוש הכנסיות בעת ובעונה אחת.

במרוצת השנים נעשו תיקונים ושינויים בכל הכנסיות. בחל־קם היו אלה תיקונים שוטפים – כגון הוספת שכבת טיח ותיקוני רצפה – ובחלקם היו אלה שינויים משמעותיים, כגון סתימת פתחים. לפיכך נדמה, כי הכנסיות שימשו במשך זמן רב יחסית, ודומה, כי בתקופה הערבית הקדומה עדיין היו בשימוש.

ספק רב אם יתגלו כנסיות נוספות בהמשך החפירות בהרו־דיון התחתית, אך המשך חשיפתם של שרידי היישוב הביזאנטי עשוי לשפוך אור נוסף – ולו בעקיפין – על שלוש הכנסיות.

QADMONIOT

Quarterly for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands
Vol. XX. Nos. 1-2 (77-78). 1987

Editor: E. Stern; *Editorial Board*: M. Broshi, A. Eitan, Y. Tsafrir, D. Ussishkin;
Style: R. Eshel; *Layout*: A. Pladot; *Administrative Editor*: J. Aviram

CONTENTS

1 *Editor's Foreword* — E. Stern
2 *A Regional Study of Tel Yoqne'am and Its Vicinity* — A. Ben-Tor, M. Avisar, R. Bonfil, I. Zerzetsky and Y. Portugali

Discoveries in Eretz-Israel

18 *Naḥal 'Issaron — A Neolithic Site in the Southern Negev* — A.N. Goring-Morris and A. Gopher
22 *The Table for Shewbread and the Facade of the Temple on the Bar Kokhba Coins* — D. Barag
26 *Excavations at Moa, 1981-1985* — R. Cohen
32 *The Churches of Herodium* — E. Netzer, R. Birger and A. Peled

Discoveries in Bible Lands

45 *The Men of Pa Ḥer — Builders of the Pyramids* — R. Ventura

Responses and Notes

57 On *R. Gophna et al.: A Forgotten Stone Mask from er-Ram in the Land of Benjamin* — G. Barkay, T. Noy
58 *On the Identification of the Golden Calf Temple* — Z.Ilan and D. Reisel

Book Reviews

59 *I. Finkelstein: The Archaeology of the Period of Settlement and Judges* (Hebrew) — A. Kempinski; *G. Shur: The History of Safed* — A. David; *Books Received* — M. Broshi

Bulletin

62 *At the Israel Exploration Society* — J. Aviram

Cover photos: Front — Tel Yoqne'am; aerial photo, looking southwest
Back — Moa; general view. Inset, decorated Nabatean bowls

תנאי החתימה בשנת 1987

דמי־חבר כחברה, כולל "קדמוניות" —.20 ש"ח.
חברי החברה יכולים לרכוש את 70 החוברות, שנים 1968-1986, במחיר מיוחד —.135 ש"ח במקום —.200 ש"ח.
כן ניתן להשיג חוברות 1-72 בשמונה כרכים, בכריכת חצי־בד, עם תוכן ענינים במחיר מיוחד —.168 ש"ח במקום —.224 ש"ח.
את ההזמנות בצירוף התמורה, יש לשלוח למשרד החברה, ת"ד 7041, ירושלים, מיקוד 91070.
ניתן להשיג מפתח ל"קדמוניות", שנים 1968-1982, חוברות 1-60 במחיר —.10 ש"ח (כולל דמי משלוח)

SUBSCRIPTION RATES

Annual subscription, including membership, and postage $ 18.00; single number $ 4.5. All Society members and subscribers to *Qadmoniot* can obtain issues 1-72 (1968-1985) half-cloth in eight volumes at a reduced price of $ 150 (instead of $ 200). Orders to be sent to the *Israel Exploration Society*, P.O.B. 7041, Jerusalem, Israel.